

Torp Andelsmejeri – 72 års mejerihistorie

*Af Jens Balle Jepsen og J.L. Budgård
Redigeret af Laila Rod Lange og Trine Rosenbæk*

Mejeridriften på Torp Andelsmejeri havde stor økonomisk betydning for Underup Sogn i 1900-tallet. Her kan du læse om andelsmejeriernes fremkomst generelt og om etableringen og driften af Torp Andelsmejeri.

Andelsbevægelsen i Danmark

Fremkomsten af de mange andelsmejerier i Danmark i slutningen af 1800-tallet skyldtes flere sammenhængende faktorer:

- I sidste halvdel af 1800-tallet steg eksporten af dansk smør og andre animalske produkter radikalt. De stigende afsætningsmuligheder krævede naturligvis gode råvarer, og der skete derfor et skift i fremstillingen; før havde bønderne fremstillet den såkaldte almuesmør eller herregårdssmør (afhængigt af gårdens størrelse og kapacitet) derhjemme. Da det tog tid at samle nok fløde til at kærne smør, nåede det ofte at blive harskt, og kvaliteten var ikke særlig god. Opfindelsen af en damptrukket centrifuge, der kunne industrialisere, effektivisere og centralisere fremstillingen, betød en væsentlig forbedring af smørrets kvalitet, hvilket igen gav større efterspørgsel og en øget eksport. Imidlertid var en sådan centrifuge dyr, hvorfor man begyndte at undersøge mulighederne for stordrift.
- Befolkningens generelle velstand var i bedring, og industrialiseringen og urbaniseringen betød – sammen med den generelle kostomlægning – at landbruget i højere grad end tidligere blev centreret omkring animalsk produktion, herunder mejeridrift. Dette skyldtes ikke mindst den øgede konkurrence fra russisk, østeuropæisk og amerikansk kornproduktion, som kom til Europa via dampskibe og et mere og mere veludviklet jernbanenet. Samtidig var produktionsomlægningen kærkommen for landbruget, der i det meste af Danmark havde drevet intensiv kornavl på jord, der enten var uegnet eller udpint efter mange års produktion af de samme afgrøder.
- I midten af 1800-tallet blev de første kødhakkere til husholdningsbrug fremstillet. Disse blev relativt hurtigt udbredt og var almindelige køkkenredskaber i slutningen af 1800-tallet. Det betød, at det hakkede kød, der tidligere var håndfremstillet, gik fra at høre til det finere køkken til at blive hverdagsmad – ikke mindst fordi kødhakken gjorde det muligt at hakke kød af dårligere kvalitet og dermed udnytte udskæringerne bedre end tidligere.

I et andelsselskab var alle leverandører medejere, og hver landmand havde i de fleste andelsselskaber én stemme uanset gårdens størrelse. Husmændene med små besætninger opnåede på den måde en højere levestandard, fordi de gennem andelsmejerier fik adgang til en mere effektiv udnyttelse af deres lille produktion. Andelsbevægelsen betragtes i dag som forgænger for det moderne demokrati i Danmark – og mange tilskriver Grundtvig og

Højskolebevægelsen, at bønderne var i stand til at oprette de mange andelsforeninger, der i slutningen af 1800-tallet skød op i hele landet.

Torp Andelsmejeri – frem til 1940'erne

Torp Andelsmejeri blev en realitet i 1892, og efter mange forhandlinger blev man enige om at bygge det på Jens Mikkelsens mark i Torp, matrikel nr. 6H – dvs. på sydsiden af den nuværende Kollerupvej. Placeringen blev valgt, fordi der var en naturlig vandåre i området, som kunne få stor betydning for mejeriets produktion.

Ifølge byggeregnskabet var opførelsesprisen for mejeriet 10.926,28 kr. som blev berigtiget ved et lån på 11.000 kr. i Horsens Sparekasse. Andelshaverne hæftede for pengene i forhold til den mælkemængde, de leverede.

I 1906 fremlagde mejeriets bestyrelse en plan om en ny bestyrerbolig. Dette blev vedtaget, forudsat at Jens Mikkelsen ville sælge en grund til formålet. Men det ville Jens Mikkelsen ikke, og planen blev henlagt, men genoptaget efter nogle måneder. Mejeriets bestyrer havde nok haft ham under fire øjne, for nu kunne grunden pludselig købes for 650 kr. og snedker Karl Nielsen fik arbejdet med at levere et nøglefærdigt hus for 2.300 kr.

Det blev i 1923 besluttet at bygge et nyt mejeri. Dette blev opført i 1925 på modsatte side af vejen, over for det gamle mejeri. Projektet ville løbe op i 101.000 kr. Der blev oprettet en kassekredit på 50.000 kr. i Horsens Bank, mens 51.000 kr. blev hentet hos private andelshavere.

I 1932 købte mejeriet en ny centrifuge, og man startede salget af kopattekanyler. I 1936 fremsatte andelshaverne forslag om muligheden for at lave ost på mejeriet. Mejeribestyreren frarådede dette, da der dengang var for lidt mælk til rådighed.

I 1941 blev det imidlertid besluttet, at mejeriet skulle starte en osteproduktion som en selvstændig afdeling på mejeriet. På denne måde kunne de involverede parter selv bestemme, hvor meget mælk man kunne afse, og også få del i udbyttet. Osteriet blev startet meget beskedent op. Der var et kar til 600 kg. mælk, et kar til saltlage og et lager i det gamle vaskehus i garagebygningen. Man valgte at lave Maribo ost, da det var en taknemmelig type ost. Afsætningen til byerne var nogenlunde – dog skiftede man ind imellem produktionen om til syre quark – på denne måde var man fri for at pleje ostene så ofte.

I starten af 1942 blev det vedtaget, at den gamle dampmaskine skulle udskiftes med to elektriske motorer. En 10 hestes til at trække hovedakslen i mejeriet og en mindre til at trække kærnen. Det var en stor lettelse i det daglige, da man nu slap for at fyre til kedeltryk, før dampmaskinen kunne sættes i gang. Og med de forringede brændselskvaliteter, der var til rådighed, var det en vanskelig opgave at holde trykket så højt, at maskinen kunne køre. Man valgte at lade den gamle dampmaskine stå i rummet, så den kunne bruges i nødstilfælde. Skæbnen ville, at der samme år var isslag over hele landet. Alle telefon- og el-ledninger blev ramt, og der var ingen strøm på noget som helst. Alle kabler lå på jorden, og det varede længe for reparationsarbejderne at få styr på det hele. Her kom dampmaskinen igen til sin ret.

Både by- og landmejerierne havde hidtil haft hver deres interesseområder at tilgodese, men under og lige efter 2. Verdenskrig, da forbruget af mælkeprodukter steg markant, ændrede det sig. Bymejerierne rettede nemlig henvendelse til større mælkeproducenter, der var placeret i nærheden af byerne, for at få dem til at skifte leveringssted. Og med udsigt til et større udbytte valgte flere mælkeproducenter at skifte til bymejerierne.

At dette kunne lade sig gøre havde flere årsager. Transport med lastbiler var nu muligt. Derudover havde bymejerierne bedre udnyttelsesmuligheder i det stadig stigende detailsalg, hvor priserne lige efter krigen ikke var underlagt nogen særlig priskontrol. Disse forhold udhulede andelstanken og førte til usikkerhed i medlemskabet i nogle landmejerier.

Dette berørte også Torp Andelsmejeri, da der fra enkelte andelshavere blev stillet krav om særrettigheder i forhold til andre andelshavere, eksempelvis andre afhentningsforhold og at man fik tillæg for at levere et stort kvantum mælk, hvis mejeriet ønskede at beholde dem som leverandører. Det lykkedes mejeriets ledelse at få lavet aftaler, der på forskellig vis tilgodeså mælkeleverandørerne.

Mejeriet var under middelstørrelse i modtaget mælkekvantum, hvilket betød, at ledelsen skulle overveje driftsudgifterne. Det var ikke muligt at hæve produkternes salgspris, da mejeriet var et decideret smørmejeri og dermed afhængig af verdensmarkedets pris. Den eneste løsning var at holde de daglige driftsudgifter nede på et minimum. De skiftende mejeribestyrere arbejdede alle for at holde dette mål.

I 1947 drøftede man, om man skulle lave et fælles fryseboksanlæg i forbindelse med mejeriet, sådan at byens borgere hver kunne få et kølerum til opbevaring af kød. Forslaget blev ikke vedtaget, og man valgte i stedet at bygge fryseboksanlægget ved Brugsen i Lille Torp. Anlægget blev brugt nogle år, indtil de små hjemmefrysere kom på markedet.

I 1949 købte mejeriet et nyt pasteuriseringsapparat, der skulle afløse det gamle, og i 1950 blev der købt en ny kølekompresor samt en refrigerator direkte hos Brdr. Gram i Vojens, opstillet og igangsat, naturligvis.

Mejerikontoret i Aarhus sætter ny dagsorden

Først i 1950'erne opstod tankerne om et stort samlet Mejerikontor i Aarhus (Senere Mejeriselskabet Danmark (MD) – i dag Arla) da man mente, at mejerierne i Danmark var blevet for små. Der skulle nu oprettes store mejerifabrikker, der kunne behandle mælken fra et større oplandsområde. Tanken var også rigtig; det handlede dog om at kunne få det gennemført. Driftsudgiften pr. mælkeenhed skulle mindskes, men der var udgifter, der ville blive større. Mælkekørsel med større biler og mejerifabrikernes maskinelle udstyr var nogle af de store udgifter, da kapaciteten på maskinerne skulle svare til mælkemængden.

Ikke alle var tilfredse med måden, de små mejerier blev opslugt af det store Mejerikontor. Flere mente, at det var tilfældighedernes spil, og at der ikke blev taget geografiske hensyn. For mejeribestyrerne var det en ubehagelig kendsgerning sådan med kort varsel at stå uden for

produktionslivet. Et liv, de havde forberedt sig på, da de i deres unge dage havde uddannet sig til en livsgerning inden for mejerifaget.

Der var mange mejeribestyrere, der måtte se sig om efter et andet job, og det var ikke det mest attråværdige, der kunne opnås. Nogle af landets bestyrere havde den selvopfattelse, at de tilhørte en slags overklasse, så det var en ubehagelig erkendelse at stå uden arbejde og skulle starte forfra på arbejdslivet.

Overgangen blev i nogen grad mildnet ved en overenskomst mellem Dansk Mejeristforening (bestyrernes faglige sammenslutning) og Mejeriernes Fællesorganisation. Aftalen gik ud på at yde bestyrerne en erstatning på en størrelse, der ca. dækkede værdien i et hus, sådan at de kunne bevare deres hjem.

I 1961 sørgede mejeriet selv for afhentning af mælk i de nye mejeritankvogne, hvilket betød, at de gamle mælkekuske blev overflødige. Det var nu også meget lettere at hente mælken langvejs fra.

I 1961 ønskede bestyrelsen på Torp Andelsmejeri også at få bemyndigelse til at kunne lukke mejeriet, når det blev skønnet økonomisk uansvarligt at lade det køre længere. Samtidig håbede de dog ikke, at der nogensinde blev brug for denne bemyndigelse.

I starten af 1963 drøftede man, om osteproduktionen skulle omlægges fra 45% Danbo til Havarti ost med den begrundelse, at markedet var bedre for denne ostetype i både Tyskland og Italien. Omlægningen ville medføre udgifter til 66 stk. nye ostekopper. Bestyrelsen vedtog, at man i alt skulle tilbageholde 8 øre pr. kg mælk til drift og efterbetaling af det lån, der skulle tages i den forbindelse.

Et halvt års tid efter valgte bestyreren at indgive sin afskedsbegæring, da han havde fået en stilling på et andet mejeri. Man talte om at ansætte en vikar, men samtidig blev det oplyst, at Torp Andelsmejeri stod over for betydelige investeringer til nyt maskineri. Man lavede en afstemning blandt andelshaverne, og det endte med, at man i 1964 besluttede at nedlægge mejeriet, der på det tidspunkt havde fungeret i 72 år.

Kvaksalveri, sygdomme og en kold verdenskrig

Andelsmejeriet i Torp var gennem alle årene bestyret af dygtige og stabile mejerister, der sikrede en solid drift med ordentlig produktkvalitet. Dog var der gennem årene en række udfordringer af forskellig art.

I 1899 blev to andelshavere fx taget i at "forfalske" mælken ved at blande vand i den.

Retfærdigheden skete fyldest, da de begge skulle betale erstatning. Christian Rasmussen skulle betale 190 kr. og Søren P. Brynd, den nette sum af hele 80 kr. til mejeriet. Sidstnævnte lærte dog ikke meget af at skulle betale erstatning, så han hældte igen vand i mælken. Denne gang slap han dog ikke så let, idet han fik en bøde på 200 kr. og efterfølgende blev ekskluderet.

I starten af 1900-tallet hærgede tuberkulosen, og mejeriet tog sine forholdsregler. Familier bukkede under, og sygdommen havde dengang ikke mange helbredelsesmuligheder. Kvægbesætningerne blev også hårdt angrebet, smittefaren var stor og oplysning om sygdommen var begrænset. De veterinære myndigheder fandt ud af, at isolation var et godt middel, og det lykkedes efterhånden at slå sygdommen ned.

Mund- og klovsygen blev et problem i 1912, og man besluttede ikke at levere mælk til mejeriet, så længe sygdommen varede. Bønderne fik en erstatning på få ører pr. liter mælk, beregnet efter den sidste uges leverancer. Da man i 1939 igen fik problemer med mund- og klovsyge, vedtog man at lave kollektive vaccinationer mod sygdommen. Mejeriet betalte halvdelen af udgifterne hertil og foretog forskellige foranstaltninger. Mælkekuskene skulle have rene forklæder på hver dag, inden de kørte fra mejeriet. Forklæderne blev kogt hver dag. Transportspande skulle skylles hver dag i varmt soda-vand, inden returmælken blev hældt deri, og vognene blev overbruset med kalkvand eller lignende. Sygdommen gav meget ekstraarbejde for både mejeri og landmænd, og det gav også store økonomiske tab. Hvis køerne var heldige at overleve, var de ofte så kraftigt mærkede af sygdommen, at de aldrig kom over det. Mange gode besætninger blev ødelagt, og sygdommen dukkede op gang på gang, også selv om veterinærerne vaccinerede.

Samtidig udbrød der igen tuberkulose blandt lokale besætninger, men under en generalforsamling i 1941 blev det oplyst, at alle kvægbesætninger, der leverede til Torp Andelsmejeri, nu var tuberkulosefri.

Krigstiden fra 1940-1945 slog meget ud af balance. Brændselsforsyningen blev knap, og der blev købt meget brunkul og mange hundrede kubikmeter brænde i statskovene. Det var ikke altid nemt at skaffe brændsel nok, så også tørv, stød og andet skrab-sammen blev brugt, når bare det kunne brænde og give varme i mejeriets dampkedel.

Formænd på Torp Andelsmejeri

Andreas Andersen, Kollerup Mølle, blev valgt som den første formand. Han bestred hvervet i over 30 år til omkring 1924, da han blev afløst af sin svigersøn Laurits Jepsen fra Kollerup Overgård. Det var i hans formandstid, at man i 1927 byggede det nye mejeri på modsatte siden af vejen, hvor mejeriet stadig kan ses i dag – dog i en meget forfalden stand.

Formændene på mejeriet:

- 1892-1919, Andreas Andersen, Kollerup
- 1919-1927, Laurits Jepsen, Kollerup
- 1927-1931, Søren Kjeldsen, Torp
- 1931-1948, Jens Peter Jensen, Underup
- 1948-1957, Søren Kjeldsen, Torp
- 1957-1964, Valdemar Søgaard Mortensen, Torp

Fælles for alle formænd var, at de både ville og kunne påtage sig det til tider vanskelige hverv, og de har været medvirkende til, at fællesskabet på Torp Andelsmejeri kunne bevares hen over årene.

Kilde: Jens Balle Jepsen og J. L. Bundgård: Beretning om Torp Andelsmejeri, Hjemstavnsarkivet i Brædstrup (ovenstående artikel består redigerede uddrag fra denne).

Fotos: Danske Mejerier, Bind 2, s. 268 samt larsp.smugmug.com